The Islamic Journal of Women and the Family
Print ISSN: 2538-6190 Online ISSN: 2717-4085
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

Re-Examination of the Wife's Ojrat al-Mesl (Wages for Customary Services) from the View of Imamiyyah Jurisprudence, Sunni Jurisprudence, Iranian Law, and American Law

Olya Mohammadi[1], Mohammad Salehi Mazandarani[2]✉, and Reza Hussein Gandomkar[3]

1. Department of Law, Bent al-Hoda Higher Education Complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.
Email: olya.mohammadi@gmail.com 0009-0009-9595-6980
2. Corresponding Author, Department of Private Law, Faculty of Law, University of Qom, Qom, Iran.
Email: m.salehimazandarani@qom.ac.ir 0000-0002-0996-9444
3. Department of Private Law, Faculty of Law, University of Qom, Qom, Iran.
Email: d.reza.g_andomkar@gmail.com 0000-0002-8119-7313

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 23 August 2025
Received in revised form 25 September 2025
Accepted 11 December 2025
Available online 22 December 2025

Keywords:
wages,
wife's Ojrat al-Mesl,
Istifa rule,
Ojrat al-Mesl in general Fiqh,
Ojrat al-Mesl in Fiqh,
Ojrat al-Mesl in American law.

ABSTRACT

Objective: The present study aimed to conduct a comparative analysis of the wife's Ojrat al-Mesl (wages for customary services) during marital life from the view of Iranian law, general Islamic jurisprudence (Fiqh), and American law. Accordingly, a critical analysis of the wife's Ojrat al-Mesl in legal systems was carried out, considering the principles and justice-oriented approaches in the legislation of each system. The main question was whether it is possible for a wife to claim Ojrat al-Mesl for household chores, and if so, what are the grounds and conditions for its entitlement?

Method: : In this research, using an analytical-documentary method with a comparative approach, the wife's Ojrat al-Mesl was examined in the legal systems of Iran, Imamiyyah jurisprudence, Sunni jurisprudence, and American law. The research data was based on library resources, and the principles and approaches of these systems regarding the wife's Ojrat al-Mesl during marital life were analyzed.

Results: The findings showed that in Imamiyyah jurisprudence, claiming Ojrat al-Mesl is permissible based on rules such as La Zarar (no harm), Istifa (unjust enrichment/ benefiting from another's work), and Ehtiram Mal Muslim (respect for a Muslim's property), and in line with economic justice and fairness in family relations. Sunni jurisprudence, with a cultural justice approach and based on customary position, rejects the claim for Ojrat al-Mesl and, in some cases, includes it as part of the wife's maintenance (Nafaqah). In the American legal system, with a social justice approach and an emphasis on contractual freedom, Ojrat al-Mesl is considered part of the wife's duties under the marriage contract and has no financial valuation.

Conclusions: The research results indicated that the difference in the foundational principles of the three legal systems has led to variations in the acceptance or rejection of Ojrat al-Mesl; from conditional acceptance in Imamiyyah jurisprudence to its rejection in Sunni jurisprudence, and its consideration as a marital duty in American law.

Cite this article: Mohammadi, O., Salehi Mazandarani, M., & Gandomkar, R. H. (2026). Re-Examination of the Wife's Ojrat al-Mesl (Wages for Customary Services) from the View of Imamiyyah Jurisprudence, Sunni Jurisprudence, Iranian Law, and American Law. *The Islamic Journal of Women and the Family,* 13 (4), 135-158. https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.21095.2435

© The Author(s).retain the copyright and full publishing rights. **Publisher**: Al-Mustafa International University.
DOI: https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.21095.2435

Introduction

Understanding the rights and duties that arise from the conclusion of contracts leads to the strength and durability of the contract, and lack of awareness of these rights and duties will be a source of doubt and instability in relationships. The marriage contract is no exception to this; although it cannot be analyzed in the framework of commutative contracts and the relationship between spouses cannot be interpreted solely based on law; because what strengthens marital relationships is the rule of ethics between them, and recourse to law occurs in times of necessity. Therefore, spouses' familiarity with their rights and duties helps organize their relationships and divide life matters. The issue of the wife's Ojrat al-Mesl is one of the important and challenging topics in Islamic jurisprudence and legal systems, playing a fundamental role in clarifying women's rights. The differences in legal systems, considering their principles, objectives, methods, social position, and individual freedoms, have led to differing approaches to a common issue. The current research critically examines the legal challenges and methods of calculating the wife's Ojrat al-Mesl in courts and shows that this topic, in addition to presenting common and distinct viewpoints, paves the way for deepening the understanding of gender justice and marital rights. Islamic jurisprudence, as one of the main foundations of laws in Islamic countries, has diverse interpretations regarding Ojrat al-Mesl. Iranian law, which is a combination of jurisprudential principles and modern laws, has defined the concept of Ojrat al-Mesl in a legal and practical way, clarifying the relationship between tradition and modernity in this field. Also, in Sunni jurisprudence, a wide range of views on marital rights are raised. American law, based on the principles of secularism and individual freedoms, has a different approach to concepts similar to the wife's Ojrat al-Mesl. This research, through comparative analysis, seeks to clarify the role of laws and jurisprudential interpretations in determining the wife's rights and to answer questions such as the differences in legal principles and foundations of Ojrat al-Mesl in different systems, the role of custom and culture, and the possibility of adopting a more comprehensive approach.

Method

The research method used is analytical-documentary with a comparative approach, and data has been gathered from credible jurisprudential and legal sources. First, key concepts of Ojrat (wages), Ojrat al-Mesl, and its jurisprudential foundations, including the rule of respecting a Muslim's property (Ehtiram Mal Muslim) and the rule of Istifa (unjust enrichment), were examined, followed by an analysis of related jurisprudential criticisms and responses. The jurisprudential and legal conditions for a wife's entitlement to Ojrat al-Mesl in Iranian law, including the wife's religious, legal, and customary duties, the role of the husband's command, the intention or lack of intention to donate (Tabarru), and the customary implicit condition, were investigated. Subsequently, the views of Sunni jurisprudence regarding sustenance (It'am)

and servants (Khadim) and their impact on the entitlement to Ojrat al-Mesl were discussed, citing sources such as Al-Kasani (1418AH), Ibn Abidin (1415AH), Ibn Nujaym (1419AH), Al-Nuwi (1415AH), Al-Shirbini (n.d.), Al-Jaziri (1424AH), and other sources. Furthermore, the approach of American law to the concept of marital status, mutual spousal support, the prohibition of domestic service contracts between spouses, and state court rulings were reviewed (Hasdi, 2004; Scott, 2018; Mina & Fali, 2023). The comparative method of the research is based on analyzing the commonalities and differences among the three legal systems: Iran, general Islamic jurisprudence, and the United States, and three approaches - economic justice, social justice, and cultural justice - have been extracted from this comparison.

Results

1. Jurisprudential foundations of Ojrat al-Mesl

The rule of respecting a Muslim's property (Ehtiram Mal Muslim), citing narrations from Kulayni (1362AH), Sheikh Saduq (1395AH), and Ameli (1413AH), indicates the unlawfulness of disposing of a Muslim's property without consent. Although some jurists, such as Khoei (1420AH), consider the apparent unlawfulness to be a religious obligation, it has been argued that the generality of unlawfulness also includes situational unlawfulness (Mostafavi, 1417AH). Another objection concerns performing an act by personal will, which has been resolved by citing the generality of hadiths and Article 307 of the Iranian Civil Code (Pourabdollah & Sorkh Hesari, 2015). The objection regarding the difference between property and action has also been addressed by explaining the concept of property and quantifiable rights, referencing Katouzian (2005). The rule of Istifa (unjust enrichment) has also been analyzed based on the pillars of the commander's order, performing the act, benefiting, the act having customary remuneration, and the absence of an intention to donate (Tabarru) (Tabatabaei, 1441AH; Katouzian, 2018; Haeri Shahbagh, 2019). Key challenges to this rule include the commander's benefit in the wife's activities, the intention to donate in family relationships, and the spiritual status of the wife's work as "Jihad".

2. Conditions for entitlement to Ojrat al-Mesl in Iranian law

The wife's duties are divided into three categories: religious, legal, and customary. Religious duties include specific obedience (Tamkin Khas) and some opinions regarding general obedience (Tamkin Amm) (Najafi, 2025; Khoei, 1420AH; Sabzevari, 1413AH; Kulayni, 1362AH; Ameli, 1413AH). Legal duties include good companionship, mutual assistance, and cooperation in raising children (Articles 1103, 1104, and 1114 of the Civil Code). Customary duties are also analyzed considering the division of labor in society and the role of custom in regulating marital relationships (Dayani, 2016; Hedayatnia, 2006). Regarding the husband's command, based on the rule of Istifa and the theories of Katouzian (2015), Jafari Langeroudi (1999), and Emami (2007), the husband's command, whether explicit order or implicit consent, is effective. In

the discussion of the intention to donate (Tabarru), the presumption is against donation, and proving the contrary is necessary (Article 336 of the Civil Code). The four conditions of the parties' intention and their effects are analyzed based on the rule of Iqdam (taking action) and the principle of respecting human action (Rezaei & Amiri, 2023). Disagreement over the validity of customary implicit conditions is also presented by referring to the views of jurists including Sheikh Ansari (1415AH), Najafi (2025), and others.

3. View of Sunni jurisprudence

Sunni jurisprudence does not directly address the issue of the wife's Ojrat al-Mesl, but discussions on sustenance (Itam) and servants (Khadim) play a fundamental role in determining the duties of the wife and husband. Various opinions in the Hanafi, Shafei, Maliki, and Hanbali schools regarding cooking, food preparation, providing servants, and customary standards have been examined (Al-Kasani, 1418AH; Al-Nuwi, 1415AH; Al-Ramli, 1414AH; Ibn Qudamah, n.d.; Ibn Abidin, 1415AH; Al-Jaziri, 1424AH; Qarazawi, 1384AH). The conclusion of the Central Dar al-Ifta of Sunni Islam is that the wife's household services are considered voluntary (Tabarru) (Ministry of Endowments and Islamic Affairs, 1410AH).

4. American law

In American family law, marital status includes mutual financial and emotional support of spouses, fidelity, and good companionship (Hamilton, 2006; Ellman, 1998). Courts do not recognize domestic service contracts between spouses as valid and even reject Ojrat al-Mesl in cases of unusual services (Hasdi, 2004). Although this approach considers mutual support as a principle, some researchers, like Ellman (1998), believe it leads to injustice towards women.

5. Comparative analysis of the three legal systems

Three different approaches are observed in the three legal systems:

- Economic justice in Iranian law, which considers Ojrat al-Mesl as a tool to compensate for the wife's services.
- Cultural-customary justice in Sunni jurisprudence, which evaluates the wife's duties according to societal custom.
- Social justice in American law, which considers household services as part of the marital status and mutual support, prohibiting claims for wages.

Conclusions

The present research demonstrates that the wife's Ojrat al-Mesl is a significant topic in family law, analyzed with three distinct approaches across the legal systems of Iran, Sunni jurisprudence, and American law. Iranian law, adopting an economic justice approach based on the rule of La Zarar (no harm), Istifa (unjust enrichment), and the prohibition of unjust enrichment, has accepted Ojrat al-Mesl. Sunni jurisprudence, with a customary justice approach, considers the

wife's services as natural and customary duties and does not deem Ojrat al-Mesl claimable. American law, following a social justice approach, regards the performance of household services as a mutual duty of spouses within the marital status and rejects claims for wages.

Author Contributions

All authors participated equally in the design of the study, writing the article, and editing the final versions.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to express their gratitude to all individuals who provided spiritual and scientific support to the present research.

Ethical Considerations

Cases such as falsification of data, distortion of results, plagiarism, and any other unethical behavior have been strictly avoided in this study. The authors emphasize that all ethical principles have been observed in conducting and publishing this research. This has been confirmed by all authors.

Funding

This study was conducted without receiving any financial support from government, commercial, or non-profit organizations.

Conflict of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest in connection with this study. In other words, there were no financial or personal interests that could affect the results of the study.

پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده
شاپا چاپی: ۶۱۹۰-۲۵۳۸ شاپا الکترونیکی: ۴۰۸۵-۲۷۱۷
Homepage: https://pzk.journals.miu.ac.ir

بازپژوهی اجرت‌المثل زوجه در فقه امامیه، فقه اهل‌سنت، حقوق ایران و حقوق آمریکا

اولیا محمدی[۱]، محمد صالحی مازندرانی[۲]، و رضا حسین گندمکار[۳]

۱. دکتری حقوق خصوصی، گروه حقوق، مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی، جامعه‌المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: Olya.mohammadi@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، استاد گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: m.salehimazandarani@qom.ac.ir

۳. دانشیار گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: D.reza.g_andomkar@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۱
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۰۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۰
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها:
اجرت، اجرت‌المثل زوجه، قاعده استیفاء، اجرت‌المثل در فقه عامه، اجرت‌المثل در فقه، اجرت‌المثل در حقوق آمریکا.

چکیده

هدف: پژوهش حاضر باهدف بررسی تطبیقی اجرت‌المثل زوجه در مدت زندگی مشترک در حقوق ایران، فقه عامه و حقوق آمریکا انجام شد. براین‌اساس، تحلیل نقدانه اجرت‌المثل زوجه در نظام‌های حقوقی با توجه به مبانی و رویکردهای عدالت‌محور در قانون‌گذاری هر نظام صورت گرفت. پرسش اصلی این بود که آیا امکان مطالبه اجرت‌المثل برای زوجه در قبال کارهای منزل وجود دارد یا نه و در صورت امکان، مبانی و شرایط استحقاق آن چیست؟

روش پژوهش: در پژوهش حاضر به روش تحلیلی- اسنادی با رویکرد تطبیقی، اجرت‌المثل زوجه را در نظام‌های حقوق ایران، فقه امامیه، فقه اهل‌سنت و حقوق آمریکا بررسی شد. داده‌های پژوهش مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای بود و مبانی و رویکردهای این نظام‌ها درباره اجرت‌المثل زوجه در دوره زندگی مشترک تحلیل شد.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان داد در فقه امامیه، مطالبه اجرت‌المثل براساس قواعدی مانند قاعده لاضرر، قاعده استیفا و قاعده احترام مال مسلم و در راستای عدالت اقتصادی و انصاف در روابط خانوادگی قابل مطالبه است. فقه اهل‌سنت با رویکرد عدالت فرهنگی و بر مبنای موقعیت عرفی، مطالبه اجرت‌المثل را مردود دانسته و در برخی موارد آن را در شمار انفاق زوجه قرار می‌دهد. در نظام حقوقی آمریکا، با رویکرد عدالت اجتماعی و تأکید بر آزادی قراردادی، اجرت‌المثل به‌عنوان بخشی از وظایف زوجه در قرارداد نکاح تلقی می‌شود و قابلیت ارزش‌گذاری مالی ندارد.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش نشان داد که تفاوت مبانی سه‌نظام حقوقی موجب تفاوت در پذیرش یا رد اجرت‌المثل شده است؛ از پذیرش مشروط در فقه امامیه تا رد آن در فقه اهل‌سنت و تلقی آن به‌عنوان تکلیف نکاحی در حقوق آمریکا.

استناد: محمدی، اولیا؛ صالحی مازندرانی، محمد؛ و گندمکار، رضا حسین (۱۴۰۴). بازپژوهی اجرت‌المثل زوجه در فقه امامیه، فقه اهل‌سنت، حقوق ایران و حقوق آمریکا. *پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده*، ۱۳ (۴)، ۱۳۵-۱۵۸. https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.21095.2435

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.
© نویسندگان.

مقدمه

شناخت حقوق و تکالیفی که با انعقاد عقود بر عهده طرفین عقد قرار می‌گیرد سبب استحکام و دوام عقد می‌شود. عدم آگاهی نسبت به حقوق و تکالیف نیز سبب ایجاد تردید و تزلزل در عقد خواهد شد. عقد نکاح نیز از این امر مستثنا نیست، هرچند که نمی‌توان نکاح را در قالب عقود معاوضی قرار داد و روابط زوجین را براساس قانون تفسیر کرد؛ زیرا آنچه موجب دوام و استحکام روابط زوجین می‌شود حاکمیت اخلاق میان آنهاست و رجوع به قانون در مواقع ضرورت اتفاق می‌افتد. آشنایی زوجین با حقوق و تکالیف خود سبب نظم‌دهی روابط و تقسیم امور و تصمیمات زوجین در زندگی می‌شود. موضوع اجرت‌المثل زوجه یکی از مباحث مهم و چالش‌برانگیز در فقه اسلامی و نظام‌های حقوقی مختلف است که نقش مهمی در تبیین حقوق زنان دارد. در نظام‌های حقوقی مختلف بسته به اینکه مبانی، اهداف، روش‌ها، موقعیت اجتماعی، آزادی‌های فردی و... تا چه حد مؤثر است سبب اختلاف دیدگاه‌ها نسبت به یک مسئله مشترک حقوقی می‌شود. بنابراین، تحلیل تطبیقی اجرت‌المثل زوجه، یکی از مسائل حقوق زنان است و در راستای تفکرات فمنیستی و تضعیف حقوق زنان و برابری جنسیتی، نقش مهمی در تبیین دقیق حقوق زنان و رویکرد نظام‌های حقوقی به این امر ایفا می‌کند. تا کنون پژوهش‌های مختلفی در مورد اجرت‌المثل انجام شده است، اما بررسی‌ها در این موضوع به‌روش توصیفی بوده و به چالش‌های حقوقی و شیوه محاسبه آن در دادگاها اشاره نشده است. پژوهش حاضر با نگاه نقادانه، چالش‌های حقوقی و شیوه محاسبه آن را در دادگاها و در نظام‌های حقوقی و فقهی متفاوت و رویکرهای این نظام‌های حقوقی در مورد اجرت‌المثل را بررسی می‌کند. این موضوع نه‌تنها به دیدگاه‌های مشترک و متمایز این نظام‌ها اشاره دارد، بلکه زمینه‌ساز تعمیق درک از مفهوم عدالت جنسیتی و حقوق زناشویی در ساختارهای حقوقی مختلف نیز هست. تنوع و اختلاف‌نظر در نظام‌های حقوقی، زمینه‌ساز مجموعه‌ای از پرسش‌های حقوقی شده است. اصول حقوقی حاکم بر تعیین اجرت‌المثل زوجه چه تفاوت‌هایی در این دو نظام دارند؟ آیا این تفاوت‌ها نشانگر نگاهی عمیق‌تر به عدالت خانوادگی است یا ریشه در عرف و فرهنگ جوامع مختلف دارند؟ چگونه می‌توان رویکردی جامع‌تر و عادلانه‌تر اتخاذ کرد که حقوق زنان و بنیان خانواده حفظ شود؟

فقه اسلامی که پایه‌های اصلی بسیاری از نظام‌های حقوقی کشورهای اسلامی است تفسیرهای متنوعی از مسئله اجرت‌المثل زوجه ارائه داده است. در بستر حقوق ایران که ترکیبی از اصول فقه اسلامی و قوانین مدرن است این مفهوم به‌شیوه‌ای قانونی و کاربردی تعریف شده است و تحلیل آن، رابطه میان سنت و مدرنیته را در حقوق زنان روشن می‌کند. مقاله حاضر با بررسی فقهی-حقوقی این موضوع نشان می‌دهد که چگونه حقوق ایران با تکیه بر مبانی فقهی و اختیارات قانونی در تصویب قوانین در بازتعریف و اجرای عدالت در روابط خانوادگی تلاش می‌کند. فقه اهل‌سنت با وجود شباهت‌هایش به فقه شیعه، دامنه گسترده‌ای از نظرها و تفسیرها در مورد حقوق زناشویی ارائه می‌دهد. مقاله حاضر با رویکرد تطبیقی، اختلاف دیدگاه‌های مکاتب مختلف اهل‌سنت درمورد اجرت‌المثل زوجه و ارتباط بین تفسیرهای فقهی و سنت‌های اجتماعی را بررسی می‌کند. نظام حقوقی آمریکا که بر پایه اصول سکولاریسم و حقوق فردی بنا شده است جایگاه متفاوتی در برخورد با حقوق زناشویی و مفاهیم مشابه اجرت‌المثل زوجه دارد. بررسی این موضوع می‌تواند تصویری از تقابل ارزش‌ها و ساختارهای حقوقی متفاوت ارائه دهد. مقاله حاضر با ارائه یک تحلیل تطبیقی تلاش می‌کند تا در راستای گفتمان عدالت و برابری جنسیتی گام بردارد و نقش قوانین و تفاسیر فقهی را در تعیین حقوق زوجه در ازدواج روشن کند.

ادبیات موضوع و چارچوب نظری پژوهش

۱. مفهوم‌شناسی اجرت

اجرت در لغت به‌معنی مزد، دستمزد، کارمزد و کرایه است. (دهخدا، ۱۳۷۷، ۸۸۴/۱) در اصطلاح فقهی، اجرت به عوضی می‌گویند که مستأجر برای بهره‌مندی از منفعت مال یا کار به موجر یا اجیر پرداخت می‌کند (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۲). اجرت دو نوع است: اجرت‌المسمی و اجرت‌المثل. در قراردادهایی مانند اجاره در صورت تعیین اجرت در قرارداد آن را اجرت‌المسمی و در صورت عدم تعیین اجرت در قرارداد و پرداخت برحسب متعارف آن را اجرت‌المثل می‌نامند (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸). در متون فقهی، تعریف دقیقی از اجرت‌المثل ارائه نشده است. با بررسی مجموع فتاوا می‌توان دریافت که اجرت‌المثل به اجرت متعارفی گفته می‌شود که بدون تعیین قبلی از طرفین عقد، پس از انجام عمل پرداخت می‌شود (طوسی، ۱۴۰۷هـ.ق، ۲۵۰/۳).

۲. مبانی فقهی اجرت‌المثل در فقه امامیه

۲-۱. قاعده احترام مال مسلّم

یکی از مهمترین مبانی فقهی در جواز پرداخت اجرت‌المثل، قاعده احترام مال مسلّم است. بر مبنای این قاعده، هیچ‌کس بدون رضایت و رایگان، حق تصرف در مال یا عمل مسلمانی را ندارد و نمی‌تواند به حقوق او تعدی کند. در تأیید این اصل، روایتی از ابی بصیر از امام باقر علیه‌السلام نقل شده است که پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود: «سباب المؤمن فسوق و قتاله کفر و اکل لحمه معصیة و حرمة ماله کحرمة دمه» (کلینی، ۱۳۶۲، ۳۶۰/۲؛ شیخ صدوق، ۱۳۹۵، ۳۷۷/۳؛ عاملی، ۱۴۱۳هـ.ق، ۲۸۲/۱۲). این روایت با تشبیه مال مسلم به خون وی، نشان از اهمیت و احترام بالای این موضوع در نگاه فقه اسلامی است. به‌گونه‌ای که همان مجازات و اثر شدیدی که بر قتل یا جنگ با مؤمن مترتب می‌شود و در روایت از آن به کفر یاد شده است بر تصرف در مال مسلمان نیز مترتب می‌شود (دیلمی، ۱۳۹۷). در روایت دیگری از حسن‌بن علی‌بن شعبه آمده است که رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود: «إنما المؤمنون إخوة و لا یحلّ لمؤمن مال أخیه إلّا عن طیب نفسه منه» (عاملی، ۱۴۱۳هـ.ق، ۱۲۰/۵؛ علامه مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۵۰/۷۳). از میان احادیث مرتبط، فقط روایت ابی بصیر به‌طور صریح بر قاعده احترام دلالت دارد؛ تشبیه مال مسلم به حرمت خون او در این روایت به‌وضوح تأکید می‌کند که مال مسلم محترم است؛ زیرا فقه اسلام برای جان و خون مسلمان اهمیت فراوانی قائل شده است.

اشکال اول) ظهور کلمه حرمت در حرمت تکلیفی: برخی فقها بر این عقیده هستند که کلمه حرمت، بیشتر بر حرمت تکلیفی دلالت دارد و به امکان ضمان یا جنبه وضعی اشاره‌ای نمی‌کند. بنابراین، احادیث مذکور درباره ضمان یا پرداخت اجرت‌المثل قابل استناد نیستند. اگر در ظهور این واژه در معنی تکلیفی تردیدی وارد شود باز هم این احادیث مجمل خواهند بود و دلالتی بر جنبه وضعی یا ضمان پیدا نمی‌کنند. (خویی، ۱۴۲۰هـ.ق، ۹۰/۳) در پاسخ آمده است: «کلمه حرمت در این احادیث به‌طور مطلق بیان شده است و مطلق بودن آن شامل حرمت وضعی نیز می‌شود. اگرچه احادیث بر حرمت تکلیفی دلالت دارند، منطقی است که حرمت تکلیفی به‌دنبال خود، حرمت وضعی یا ضمان و پرداخت عوض را نیز به‌طور طبیعی مقتضی باشد؛ زیرا عدم پرداخت عوض با حرمت تکلیفی تعارض پیدا می‌کند» (مصطفوی، ۱۴۱۷هـ.ق).

اشکال دوم) انجام عمل به میل شخصی: قاعده «احترام مال مسلم بر جایز نبودن تصرف قهری و بدون رضایت در مال دیگران دلالت دارد» متفاوت از موضوع مورد بحث است؛ زیرا عمل به اراده و رضایت خود فرد انجام شده و ناشی از استیلای قهری نبوده است. بنابراین، اگر فردی، دیگری را به انجام کاری مجبور کرده باشد مجبورکننده، مسئول پرداخت اجرت است و این قاعده در مورد عمل اختیاری صادق نیست. (خویی، ۱۴۲۰هـ.ق) در پاسخ آمده است که احادیث مربوط

به احترام عمل مسلمان به‌صورت مطلق بیان شده‌اند و مشروط به اجباری بودن یا قهری بودن عمل نیستند. بنابراین، دلیلی وجود ندارد که این احادیث فقط به موارد استیلای قهری محدود شوند. در حقیقت، حرمت عمل مسلمان نه‌تنها موارد قهری، بلکه موارد اختیاری را نیز شامل می‌شود (خویی، ۱۴۲۰هـ.ق، ۳۹۱/۳۰). قانون مدنی ایران نیز در ماده ۳۰۷ تصرف را اسباب ضمان قهری شناخته است بدون اینکه قیدی درباره قهری یا اختیاری بودن آن ذکر شود (پور عبدالله و سرخ حصاری، ۱۳۹۴).

اشکال سوم) تفاوت موضوع مال و عمل: احادیث مورد استناد درباره احترام مال مسلم صحبت می‌کند، درحالی‌که در بحث اجرت‌المثل، موضوع مورد نظر، عمل مسلمان است نه مال او. آیا عمل انسان جزو اموال به‌شمار می‌رود تا به این قاعده تسری پیدا کند. برای پاسخ به این سؤال باید گفت: از دیدگاه فقه و حقوق، هر آنچه که مفید باشد نیازی را برآورده کند (مادی یا معنوی). قابلیت اختصاص یافتن به شخص داشته باشد و قابل تقویم به پول باشد در قلمرو اموال قرار می‌گیرد. در گذشته، اموال منحصر در اموال مادی بودند، اما امروزه دارایی‌های متنوعی مانند زمین، اموال منقول، حقوق مالی، حق تألیف، اختراعات و حتی سرقفلی، مال به‌شمار می‌روند. (کاتوزیان، ۱۳۹۴) برخی فقها معتقدند که پرداخت اجرت عمل بر مبنای قاعده احترام، مال نیست، بلکه از طریق قاعده اتلاف امکان‌پذیر است. همچنین ارتباط مال با مسلم در احادیث، اضافه ملکی است که دو حیثیت ملکی و مالی دارد (نجفی، ۱۴۰۴هـ.ق، ۲۵۰/۲۷؛ شیخ انصاری، ۱۴۱۵هـ.ق، ۱۹۰/۳).

بررسی دیدگاه فقها نشان می‌دهد که قاعده احترام مال مسلم با وجود برخی اشکالات، یکی از مهمترین دلایل فقهی برای پذیرش پرداخت اجرت‌المثل است. سایر قواعد مانند اتلاف نیز مکمل این تحلیل‌ها هستند و به‌طور گسترده در احکام مربوط به اجرت‌المثل استفاده می‌شوند. با توجه به نظر بسیاری از فقها این قاعده که بر مبنای روایت حرمت استوار است دلالتی بر ضمان ندارد، بلکه فقط بر یک‌تکلیف عمومی یعنی، لزوم محترم شمردن اموال دیگران، منع مزاحمت برای آنها و پرهیز از بی‌احترامی به اموال دلالت دارد. این ادعا که این قاعده دربردارنده وظیفه نگهداری از اموال دیگران توسط افراد غیرمتصرف، به‌ویژه مسلمانان بوده و نقض آن در هر قالبی الزام‌آور است بدون دلیل است و اصول تفسیر متن نیز چنین برداشتی را تأیید نمی‌کند. چنین روایتی با قواعد عمومی ضمان و مسئولیت مدنی نیز سازگاری ندارد. (حکیمیان، ۱۳۹۱) موافقان دلالت این قاعده بر ضمان اظهار کرده‌اند که حتی در صورت دلالت روایت بر ضمان، این ضمان فقط شامل منافع بهره‌برداری شده و منافع تفویت شده خواهد بود و منافع بهره‌برداری نشده را شامل نمی‌شود (محقق اصفهانی، ۱۴۲۵هـ.ق، ۳۲۴/۱).

۲- ۲. قاعده استیفاء

استیفاء از عمل غیر به‌معنای درخواست انجام عملی از شخص دیگری (عامل) است. اگر استیفاءکننده (آمر) به انجام عملی دستور دهد و عامل نیز بنا به امر او اقدام به انجام کاری کند که آمر بتواند از آن بهره‌مند شود و اگر عامل، قصد تبرع (رایگان انجام دادن) نداشته باشد و عمل او در عرف، مستحق اجرت باشد آمر ملزم به پرداخت اجرت به عامل خواهد بود. برای ایجاد مسئولیت ناشی از استیفاء از عمل غیر و الزام آمر به پرداخت اجرت‌المثل، تحقق شرایط و ارکان خاصی ضروری است. (صفایی، رحیمی،۱۳۹۰) این شرایط به شرح زیر بیان می‌شوند:

الف) دستور آمر به انجام عمل: الزام به پرداخت اجرت‌المثل تنها زمانی ایجاد می‌شود که اقدام عامل در نتیجه دستور و امر استیفاءکننده صورت گرفته باشد. به‌عبارت دیگر، آمر باید به‌طور مستقیم دستور انجام کاری را به عامل داده باشد، اما اگر عامل، بدون اطلاع آمر یا حتی با وجود مخالفت و نهی او اقدام به انجام عملی برای آمر کند و یا به‌صورت خودسرانه عملی را انجام دهد تعهدی برای آمر ایجاد نمی‌شود، حتی اگر آمر از این عمل منتفع شود. بنابراین، در این موارد، عامل مستحق اجرت نخواهد بود. (طباطبایی، ۱۳۹۵، ۱۱۲/۵) برای مثال، اگر شخصی بدون اجازه صاحب خودرو اقدام به شستن آن کند صاحب اتومبیل تعهدی برای پرداخت اجرت نخواهد داشت، حتی اگر عامل با نیت دریافت اجرت اقدام به عمل

کرده باشد باز هم مستحق اجرت نخواهد بود؛ زیرا در مورد عمل مذکور، فیمابین طرفین توافقی صورت نگرفته است.

ب) اقدام به عمل از سوی عامل: مسئولیت آمر به پرداخت اجرت ناشی از استیفاست و عامل باید کاری را که آمر درخواست کرده، انجام دهد یا آن را به نتیجه‌ای برساند. ماده ۳۳۶ قانون مدنی می‌گوید: «هرگاه کسی بر حسب امر دیگری، اقدام به عملی کند که... عامل مستحق اجرت عمل خود خواهد بود». بنابراین، در مواردی که استیفا و بهره‌برداری به‌صورت کامل انجام نشد عامل فقط مستحق اجرت مقدار عملی است که انجام داده است. بر مبنای قاعده استیفا هیچ‌گونه الزام و تعهدی برای آینده ایجاد نخواهد شد (کاتوزیان، ۱۳۹۴).

ج) استیفای آمر: از شرایط دیگر استحقاق اجرت، استیفا و بهره بردن آمر از عمل عامل است و اگر دستور آمر از قبیل تعهد به نتیجه باشد و عامل نیز اقدامات لازم را انجام دهد، اما نتواند به نتیجه مطلوب برسد آمر به‌طور الزامی، موظف به پرداخت اجرت نیست، البته اگر عدم حصول نتیجه، قابل انتساب به آمر باشد عامل مستحق اجرت خواهد بود. (حائری شاه‌باغ، ۱۴۰۲)

د) اجرت داشتن کار در عرف: یکی دیگر از شروط مسئولیت ناشی از استیفاء این است که عمل انجام شده از نظر عرف، اجرت داشته باشد. برخی اعمال و اقدامات که قرارداد خاصی در مورد آنها منعقد نشده است، ممکن است از نظر عرفی، اموری اخلاقی و احسان تلقی شود که از منظر عرف، این‌گونه امور، تبرعی است و عامل، مستحق اجرت نیست، حتی در فرضی که این اعمال بنا به دستور آمر انجام شده باشند مگر اینکه پیش از انجام آن عمل، مابین طرفین شرط دریافت اجرت صورت گیرد. در این صورت، عامل مستحق دریافت اجرت خواهد بود. ماده ۳۳۶ قانون مدنی نیز در این زمینه تصریح دارد: «عرفاً برای آن عمل اجرتی بوده و یا آن شخص عادتاً مهیای آن عمل باشد».

هـ) نداشتن قصد تبرع: قصد تبرع یا عدم آن در استحقاق اجرت‌المثل مؤثر است. بنابراین، هرگاه عامل، عملی را با قصد تبرع انجام داده باشد، هرچند آن عمل در عرف، اجرت داشته باشد عامل در این فرض مستحق اجرت نخواهد بود. ماده ۳۳۶ قانون مدنی نیز بیان می‌دارد: «مگر اینکه معلوم شود قصد تبرع داشته است». اصل بر عدم تبرع است مگر اینکه خلاف آن ثابت شود. بنابراین، تبرعی بودن عمل، امری است خلاف اصل و نیاز به احراز قصد عامل دارد.

۲-۲-۱. نقد و بررسی

با توجه به قواعد فقهی و حقوقی مرتبط، این نکته قابل تأمل است که مبنای اجرت‌المثل زوجه در فقه و قانون مدنی، قاعده استیفاست. با دقت در شرایط و ارکان قاعده استیفاء این موضوع را می‌توان با چالش‌هایی همراه دانست.

الف) شرط انتفاع آمر از عمل عامل: یکی از ارکان اصلی قاعده استیفاء، بهره بردن آمر از عمل عامل است. در مسئله اجرت‌المثل زوجه، کارهایی که زوجه در منزل انجام می‌دهد مانند پخت‌وپز، مهمانداری و سایر وظایف خانه‌داری فقط برای شوهر انجام نمی‌شود. این اعمال به‌نفع شخص زوجه و فرزندان نیز انجام می‌گیرد. برای مثال، زوجه در فرایند انجام امور خانه‌داری به‌طور مستقیم و هم‌زمان به‌نفع خود و دیگر اعضای خانواده عمل می‌کند. در برخی شرایط خاص، شوهر (آمر) حتی در موقعیت بهره‌برداری از این اقدامات نیست مانند زمانی که مرد به‌دلیل حبس، مفقودالاثر بودن، مأموریت کاری در خارج از کشور یا موارد مشابه، امکان بهره‌برداری از کارهای زوجه را ندارد. در این موارد، شرط بهره‌مند شدن آمر از عمل عامل که یکی از ارکان اساسی استیفاست، منتفی می‌شود. همچنین نمی‌توان گفت که زوجه، خدمتکار یا کارگری است که منفعت کارش فقط برای کارفرما (شوهر) است؛ زیرا برخلاف خدمتکار یا کارگر که از انجام کارها نفعی نمی‌برد زوجه نیز از کارهایی که انجام می‌دهد مانند پخت غذا منتفع می‌شود، پس در بسیاری از موارد، رکن انتفاع آمر از عمل عامل در بحث اجرت‌المثل زوجه منتفی است.

ب) شرط عدم قصد تبرع: از دیگر ارکان قاعده استیفاء، قصد عدم تبرع است. این رکن نیز در بحث اجرت‌المثل زوجه محل تردید است؛ زیرا در عرف و روابط میان زوجین، اصل حاکی از قصد تبرع زوجه یعنی، بدون درخواست مزد در انجام

امور منزل است. بنابراین، اگر زوجه خواهان اجرت‌المثل باشد باید عدم قصد تبرع خود در انجام امور خانه را ثابت کند، درحالی‌که در روابط میان زوجین نوعی رابطه اخلاقی و معنوی بر انجام امور خانه‌داری حاکم است، به‌گونه‌ای‌که از نظر عرفی، زوجه این امور را مانند عمل تبرعی یا بدون قصد اجرت انجام می‌دهد.

ج) جایگاه معنوی کار زوجه در منزل: براساس روایات اسلامی، تلاش‌ها و کارهای زوجه در منزل، جهاد زن معرفی شده‌اند. (فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ۳۷۶/۲) این رویکرد دینی جایگاه معنوی والایی را برای کار خانه‌داری زوجه قائل شده است و آن را مانند جهاد، ارزش‌گذاری می‌کند. این نگاه مبتنی بر قداست خانواده است و نشان از غلبه اخلاق و معنویت در روابط زناشویی دارد. چنان‌که از مفهوم جهاد نیز قابل استنباط است پاداش مادی و مالی در برابر آن متصور نیست. در جهاد، اجری معنوی در نظر گرفته می‌شود که با نظام روابط اخلاقی زوجین سازگار است. نمی‌توان برای کارهای زوجه که جنبه جهادی و معنوی دارند اجرت‌المثل مادی قائل شد. با تحلیل شرایط و ارکان قاعده استیفاء (انتفاع آمر و قصد عدم تبرع) می‌توان نتیجه گرفت که در بسیاری از موارد، اجرت‌المثل زوجه بر پایه قاعده استیفاء با چالش‌های جدی مواجه است. ازطرفی، رابطه میان زوجین، قراردادی یا خدماتی نیست که بتوان آن را با روابط میان کارگر و کارفرما یکسان فرض کرد.

۳. شروط فقهی و حقوقی اجرت‌المثل زوجه در حقوق ایران

۳-۱. وظایفی که شرعاً بر عهده زوجه نیست

در مورد وظایف زوجه، قانون مدنی نیز از عبارت «وظایف زوجیت» و عبارات مشابه استفاده کرده است، اما این موارد بدون بیان ضابطه یا چارچوب مشخصی ذکر شده‌اند. در نتیجه، فهم دقیق منظور قانون‌گذار معمولاً نیازمند مراجعه به مبانی فقهی است. (هدایت‌نیا، ۱۳۸۵، ۱۵۶/۳) وظایف زوجه به سه دسته تقسیم می‌شود: وظایف شرعی، وظایف قانونی و وظایف عرفی.

۳-۱-۱. وظایف شرعی زوجه

تنها وظیفه‌ای که شرع بر عهده زن گذاشته، عدم خروج از منزل بدون اذن شوهر و تمکین است. بنابراین، هر نوع فعالیتی که خارج از این امور قرار گیرد جزو وظایف شرعی زوجه نیست و در دسته دیگری از تکالیف قرار می‌گیرد.

تمکین خاص به استمتاع جنسی تعریف می‌شود. براین‌اساس، زن باید امکان استمتاع را برای شوهر فراهم کند، مگر در شرایطی که زن بیمار باشد و نزدیکی موجب زیان یا ضرر جسمی برای او شود یا آنکه مانع شرعی وجود داشته باشد. (نجفی، ۱۴۰۴هـ.ق، ۳۰۳/۳۱؛ خویی، ۱۴۲۰هـ.ق، ۵۴۷/۱) تمکین عام به حسن معاشرت زوجه با همسر و اطاعت از شوهر در امور مرتبط با زندگی زناشویی اطلاق می‌شود. این مفهوم فراتر از تمکین خاص است و ارتباطی گسترده‌تر را میان زوجین مطرح می‌کند (امامی، ۱۳۸۶، ۴۴۷/۴؛ صفایی و امامی، ۱۳۹۸، ۱۷۳/۱). فقها معتقدند که تمکین به‌معنای فراهم‌سازی امکان بهره‌مندی شوهر از زن است به‌گونه‌ای که شرایط منافی با انتفاع مرد از میان برداشته شود. اختلاف‌نظرها در این است که آیا وظایف شرعی زن شامل تمکین خاص می‌شود یا تمکین عام. قائلان به تمکین عام به‌استناد اجماع و نصوص روایات متعدد بر این باورند که وظایف زوجه فقط به استمتاع ختم نمی‌شود، بلکه زوجه باید در اطاعت تام همسر باشد (سبزواری، ۱۴۱۳هـ.ق؛ کلینی، ۱۳۶۲، ۷۵/۵؛ عاملی، ۱۴۱۳هـ.ق، ۳۸/۸).

۳-۱-۲. وظایف قانونی زوجه

از وظایفی که زوجین با وقوع عقد نکاح، متعهد به انجام آن می‌شوند، وظایفی است که قانون‌گذار به آن تصریح کرده است. حسن معاشرت میان زوجین (۱۱۰۳ق. م). معاضدت و تشیید مبانی خانواده و همکاری در تربیت فرزندان (ماده ۱۱۰۴ ق.م) از وظایف قانونی زوجه است. این وظایف هرچند در زمره وظایف اخلاقی قرار می‌گیرند، اما در صورت ترک آنها ممکن

است زوجه، ناشزه شناخته شود که مانعی برای دریافت نفقه است. برخی حقوق‌دانان بر این باورند که سوء رفتار، ارتکاب اعمال ناروا و عدم اطاعت زن از شوهر در امور واجب می‌تواند در مقابل نفقه قرار گیرد. از نظر شرع و قانون، زوجه موظف است که از شوهر خود تمکین کند. این تمکین شامل دو بخش است: تمکین خاص که به بهره‌مندی زناشویی مربوط می‌شود؛ و تمکین عام که به رفتارهای حسن معاشرت از جمله خوش‌رفتاری، خوش‌رویی، اطاعت از شوهر، عدم خروج از منزل بدون اجازه شوهر و سکونت در منزلی که شوهر برای زندگی تعیین کرده است، اشاره دارد (ماده ۱۱۱۴ قانون مدنی). تلاش برای استحکام مبانی خانواده و همکاری در تربیت فرزندان نیز از وظایف زوجه است که در ماده ۱۱۷۸ قانون مدنی تصریح شده است. بنابراین، وظایفی مانند انجام امور منزل و همکاری در تربیت فرزندان، لازمه حسن معاشرت و معاضدت در استحکام خانواده بوده و بخشی از وظایف قانونی زوجه می‌باشد. دریافت اجرت در ازای انجام این‌گونه امور، وجاهت قانونی ندارد و حتی ممکن است ترک این وظایف سبب ایجاد شکاف در روابط خانوادگی شود.

۳-۱-۳. وظایف عرفی زوجه

برخی از صاحب‌نظران معتقدند که اگر در عرف جامعه و محل زندگی، نوعی تقسیم وظایف در امور داخلی و بیرونی منزل، میان زوجین صورت گرفته باشد، قانون نمی‌تواند به مخالفت با این قاعده عرفی برخاسته و تمامی هزینه‌های زندگی را به شوهر تحمیل کند. «عرف، در واقع، قانونی نانوشته است که بر روابط افراد حاکمیت دارد و در مناطقی که چنین عرفی وجود داشته باشد عقد ازدواج نیز تابع و مقید به آن خواهد بود. در این موارد، زوجه به‌تبع عرف، ملزم به عمل براساس قواعد این تقسیم وظایف می‌شود» (دیانی، ۱۳۹۵؛ هدایت‌نیا، ۱۳۸۵).

۳-۲. دستور زوج

براساس قاعده استیفا، الزام به پرداخت اجرت‌المثل زمانی تحقق می‌یابد که عمل شخص (عامل) به دستور یا درخواست مستفید (استیفاکننده) صورت گیرد. اگر عمل به‌صورت خودسرانه انجام شود، حتی اگر دیگری از آن منتفع شود بر مبنای قاعده اقدام، تعهدی برای پرداخت اجرت ایجاد نمی‌کند. (کاتوزیان، ۱۳۹۴؛ محقق داماد، ۱۳۹۷) این قاعده در مورد اعمال زوجه در منزل زوج نیز صادق است. زوجه فقط زمانی می‌تواند اجرت‌المثل مطالبه کند که امور منزل را با دستور همسر انجام داده باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸). دستور زوج، به‌معنای صدور فرمان صریح و با قالب فعل امر نیست، بلکه شامل درخواست، تقاضا یا هر اقدامی است که به‌نوعی زوجه را ملزم به انجام کار می‌کند. امر و فرمان، فقط وسیله‌ای برای بیان اراده شوهر نسبت به انجام طلب یک‌عمل از طرف زن است. بنابراین، اگر اجرای یک‌عمل توسط زوجه بدون دستور یا اذن صریح زوج انجام شود، اما زوج نسبت به آن سکوت کند و به این انجام کار، رضایت ضمنی داشته باشد زوجه همچنان می‌تواند مستحق اجرت باشد. در این حالت، سکوت و موافقت شوهر، توافقی ضمنی میان وی و زوجه تلقی می‌شود که پرداخت اجرت را توجیه می‌کند؛ زیرا سکوت شوهر در زمان بهره‌مندی از عمل زوجه نشان‌دهنده رضایت او به انجام عمل و تعهد بر پرداخت اجرت است (امامی، ۱۳۸۶).

۳-۳. قصد تبرع

قصد تبرع یا عدم آن، یکی از ارکان در استحقاق اجرت‌المثل زوجه است. بنابراین، برای روشن شدن بحث می‌توان چهار فرض را در نظر گرفت: نخست، هر دو قصد تبرع داشته باشند. در این صورت، عامل مستحق اجرت‌المثل نخواهد بود و ادعای بعدی وی اثری ندارد؛ دوم اینکه هر دو قصد اجرت داشته باشند. در این حالت، عامل مستحق اجرت‌المثل است، هرچند آن اجرت تعیین نشده باشد؛ سوم اینکه عامل، قصد تبرع داشته باشد، اما آمر، قصد اجرت داشته باشد. در این حالت، اجرتی شامل حال عامل نمی‌شود؛ چهارم اینکه عامل قصد اجرت داشته باشد، اما آمر، قصد تبرع داشته باشد. در این صورت، عامل مستحق اجرت‌المثل خواهد بود.

اگر آمر، قصد خود مبنی بر مجانی بودن عمل را تصریح کرده باشد، ولی عامل، بدون پذیرش این قصد و بدون توافق طرفین با نیت دریافت اجرت کار کرده باشد قاعده اقدام، مانع از تعلق اجرت‌المثل به عامل خواهد بود. (رضایی و امیری، ۱۴۰۲) با توجه به موارد مذکور می‌توان بین دو فرض کلی تفکیک قائل شد: نخست، طرفین، قصد خود را اعلام نکرده‌اند که با توجه به اصل عدم تبرع و اصل احترام عمل انسان، عامل مستحق اجرت خواهد بود. دوم اینکه طرفین، قصد خود را اعلام کرده‌اند. در این فرض، دو حالت قابل تصور است: حالت اول، توافق حاصل شده است؛ اگر بین طرفین، توافقی بر اخذ اجرت یا عدم آن وجود داشته باشد براساس مفاد همین توافق عمل خواهد شد. حالت دوم، توافقی حاصل نشده، اما عمل انجام شده است؛ در این‌گونه موارد، اگر آمر، قصد مجانی بودن عمل را اعلام کرده و عامل نیز با وجود آگاهی از این قصد آمر با نیت دریافت اجرت کار کرده باشد براساس قاعده اقدام، عامل، مستحق اجرت نخواهد بود. در صورت حدوث اختلاف در مورد قصد طرفین، نظر عامل بر مبنای محترم بودن عمل عامل و اصل عدم تبرع، مقدم است. همچنین در وضعیتی که قرینه خارجی یا عرفی (شرط ضمنی عرفی) حاکی از مجانی بودن عمل باشد مانند اینکه در عرف، انجام چنین عملی به‌صورت مجانی مرسوم باشد یا چنین شرطی به‌صورت ضمنی در عرف لحاظ شود عامل، مستحق اجرت نخواهد بود.

درباره اعتبار شرط ضمنی عرفی از نظر فقهی تردیدهایی وجود دارد. براساس برخی نظرات مشهور فقهی، شرط غیرمذکور در متن عقد اعتباری ندارد. برخی بر این امر ادعای اجماع کرده‌اند. (شیخ انصاری، ۱۴۱۵هـ.ق) بسیاری از فقها شرط ضمنی عرفی را معتبر می‌دانند. از فقهایی که به اعتبار آن تصریح کرده‌اند صاحب جواهر، سید محمد کاظم یزدی، محقق اصفهانی و بسیاری از فقهای اهل‌سنت را می‌توان نام برد (ر.ک.، نجفی، ۱۴۰۴هـ.ق). ماده ۳۳۶ قانون مدنی تصریح می‌کند که عامل، مستحق اجرت عمل خود خواهد بود، مگر اینکه قصد تبرع عامل اثبات شود. از این ماده می‌توان دریافت که قصد تبرع، خلاف اصل است و باید اثبات شود.

۳- ۴. نقد و بررسی

مداخله قانون‌گذار در تصویب مواد قانونی مرتبط با اجرت‌المثل زوجه، امری مخالف عرف جامعه ایران است. با توجه به اینکه عرف، یکی از منابع حقوق است، منطقی است که قانون‌گذار در فرآیند قانون‌گذاری به عرف جامعه توجه کند و در تضاد با آن عمل نکند. هرچند امکان تطبیق اجرت‌المثل زوجه با مبانی فقهی وجود دارد، اما این پرسش مطرح می‌شود که آیا باید هر آنچه که مبنای فقهی داشته باشد بدون در نظر گرفتن عرف حاکم بر جامعه و مقتضیات زمانه وارد قوانین کشور شود. این مسئله به‌ویژه زمانی پیچیده می‌شود که به مخالفت شورای نگهبان با موضوع اجرت‌المثل زوجه توجه شود.

شورای نگهبان این موضوع را مخالف شرع می‌داند و آن را سه‌بار برای اصلاح به مجلس شورای اسلامی بازگردانده است. در نهایت، نمایندگان مجلس موفق نشدند بر دیدگاه شورای نگهبان غلبه کنند و ناچار شدند طرح اجرت‌المثل زوجه را برای تصمیم‌گیری نهایی به مجمع تشخیص مصلحت نظام ارسال کنند که در سال ۱۳۷۱به‌تصویب مجمع تشخیص مصلحت نظام رسید. این اقدام قانون‌گذار ابهاماتی را به ذهن می‌آورد:

– نخست اینکه آیا تأمین حقوق زن، فقط منوط به این امر است که با هر عنوانی، مبلغی پول را از جیب مرد به ملکیت زن، درآورد. آیا این امر با قاعده لاضرر، منافات ندارد که با اعمال حقی برای یک‌نفر موجب ضرر بر دیگری می‌شود. اینکه در کنار مهریه و نفقه (که فقط برای مهریه، مردان زیادی در زندان به‌سر می‌برند) بار مالی اضافه‌ای مانند اجرت‌المثل نیز برعهده مردان قرار می‌گیرد. آیا به حقوق دیگر اعضای خانواده لطمه‌ای وارد نمی‌شود؟ آیا با شرط نحله و شرط تنصیف دارایی در اسناد ازدواج که بدون آگاهی توسط سردفتر ازدواج امضا می‌شود و بار مالی مضاعفی بر عهده مردان بار می‌کند همچنان باید در پی رسیدن اموال بیشتری به زوجه از سوی زوج بود؟ آیا حقوق زن فقط از همین راه تأمین می‌شود؟ آیا اینکه در نهاد خانواده، تمام توجه و تمرکز بر روی حقوق مالی زوجه قرار گیرد و به مصلحت فرزندان توجهی نشود امری

مذموم و برخلاف اصول و قواعد فقه و حقوق اسلامی نیست؟ آیا با بار مالی سنگینی که با نام حقوق زن بر دوش مرد گذاشته می‌شود، مرد در تأمین نفقه اولاد دچار مشکل نمی‌شود؟ آیا نباید در مورد امور مالی که بر عهده مرد قرار می‌گیرد تعادل برقرار شود؟ آیا برقراری عدالت نسبی میان افراد واجب‌النفقه، امری لازم و ضروری نیست؟

– دوم اینکه در دین اسلام، ازدواج امری مقدس است و آنچه که بر روابط زوجین حاکم است اخلاق و تعهدات اخلاقی است نه قوانین خشک و انعطاف‌ناپذیر. اگر نگاه مادی و معامله‌گونه به این نهاد مقدس شود گرمی محبت بین اعضای خانواده و قداست این نهاد را خدشه‌دار می‌کند و آن را به‌سوی نگاه‌های اومانیستی، فمنیستی و سکولار سوق می‌دهد؛ زیرا همین‌گونه نگاه‌ها در غرب، بنیان خانواده را متلاشی کرده است. بنابراین، نگاه باید نگاهی الهی و دینی به ازدواج و روابط مابین اعضا باشد تا قداست این نهاد حفظ شود.

۴. اجرت‌المثل زوجه از دیدگاه فقهای اهل‌سنت

فقه عامه، بحث مستقلی در مورد اجرت‌المثل زوجه مطرح نکرده است، اما در ابواب دیگر به‌طور غیرمستقیم، اجرت‌المثل مطرح شده است، به‌ویژه در مباحث اطعام و خادم که در باب نفقه زوجه از آن بحث می‌شود. در مذهب اهل‌سنت، مصادیق نفقه جنبه حصری ندارد و تعیین آنها با توجه به شرایط زمان، مکان و عرف صورت می‌گیرد. برخی نفقه را فقط شامل خوراک، لباس و مسکن می‌دانند (ر.ک.، الکاسانی، ۱۴۱۸هـ.ق؛ ابن عابدین، ۱۴۱۵هـ.ق، ۳۲۸/۳)؛ برخی دیگر نفقه را شش مورد ذکر کرده‌اند (ر.ک.، القزافی، ۱۴۲۰هـ.ق، ۴۶۵/۴؛ النووی، ۱۴۱۵هـ.ق، ۳/۸)؛ برخی آن را در هفت مورد (ر.ک.، الشربینی، بی‌تا، ۵۴۳/۳) و گروهی دیگر در هشت مورد (ر.ک.، اصفهانی، ۱۴۲۲هـ.ق، ۵۶۳/۷؛ علامه حلی، ۱۴۰۹هـ.ق، ۱۰۳/۳). محدود کرده‌اند. متداول‌ترین مصادیق نفقه در بین فقها هشت مورد است که شامل خوراک و لوازم آن، پوشاک، مسکن، فرش، ابزار طبخ و شرب، وسایل نظافت و شست‌وشو و نفقه خادم است (ر.ک.، نجفی، ۱۴۰۴هـ.ق، ۳۳۰/۳۱؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰هـ.ق، ۴۰۱/۵). بنابراین، موضوع مورد بحث در اینجا مربوط به فروعات اطعام و خادم است بدین‌صورت که اگر این موارد از مصادیق نفقه باشند دیگر اجرت‌المثل به آنها تعلق نمی‌گیرد.

۴-۱. اطعام

اطعام زوجه بر زوج واجب است و براساس وضعیت زوجه و توانایی مالی شوهر تعیین می‌شود. در این زمینه این پرسش مطرح است که آیا وظیفه زوج، فقط تهیه مواد اولیه (خام) است و زوجه ملزم به پخت غذاست یا اینکه شوهر باید غذای آماده را برای همسر خود تأمین کند. برخی از فقها این مسئله را تابع حال و وضعیت زوجه دانسته‌اند؛ آنها معتقدند که اگر زوجه از خانواده‌ای باشد که زنان در آن کار نمی‌کنند یا اگر زن بیمار باشد و توانایی انجام کار نداشته باشد، بر شوهر واجب است که غذای آماده تهیه کند، اما اگر زن قادر به انجام امور خانه باشد تهیه غذا را باید خود انجام دهد و نمی‌تواند در برابر فعالیت‌هایش اجرت دریافت کند و معیار در این مورد، عرف است. (صادقی، ۱۳۹۰) اگر در عرف، زوجه از کسانی شمرده شود که انجام کارهای خانه از جمله آماده‌سازی غذا را برعهده نمی‌گیرند، شوهر باید غذای آماده تهیه کند (ابن نجیم، ۱۴۱۹هـ.ق، ۲۶۷/۴؛ الجزیری، ۱۴۲۴هـ.ق، ۶۶۷/۴). بسیاری از فقهای امامیه و برخی مالکی‌ها بر این باورند که زوج با اختیار خود می‌تواند شیوه تأمین خوراک را تعیین کند. وی می‌تواند به‌جای فراهم کردن غذای آماده، مواد اولیه (خام) یا معادل پولی آن را در اختیار زوجه قرار دهد (الخرشی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۲۲۱/۵؛ اصفهانی، ۱۴۲۲هـ.ق، ۵۶۹/۷؛ علامه حلی، ۱۴۰۹هـ.ق، ۱۰۶/۳).

در میان فقهای شافعی، سه دیدگاه متفاوت در این مورد وجود دارد:

– گروهی معتقدند که تأمین خوراک به‌صورت مواد خام (نپخته) واجب است و اگر زوجه درخواست غذای آماده کند تأمین آن بر شوهر واجب نیست. همچنین هزینه‌های پخت و آماده‌سازی غذا نیز برعهده شوهر نیست و این وظیفه همانند

ادای کفاره است که تنها تأمین مواد خوراکی ملاک است. (البغوی، ۱۴۱۸هـ.ق، ۳۳۱/۶؛ النووی، ۱۴۱۵هـ.ق، ۱۵/۸)

– گروهی دیگر تفصیل قائل شده‌اند؛ یعنی معتقدند اگر زن از منطقه یا فرهنگ و عرفی باشد که افراد در آنجا خود نان می‌پزند و غذا تهیه می‌کنند، هزینه‌های پخت و پز بر عهده زوجه است، اما اگر زن از منطقه‌ای باشد که از نظر عرف، افراد غذا را آماده تهیه می‌کنند تأمین هزینه‌های آماده‌سازی غذا بر عهده شوهر خواهد بود. (الرملی المنوفی، ۱۴۱۴هـ.ق؛ ۱۸۹/۸).

– برخی دیگر نیز معتقدند که در هر صورت، پخت و پز غذا بر عهده شوهر است و مرد باید غذای آماده و پخته شده را در اختیار زوجه قرار دهد. آنها برای اثبات دیدگاه خود به تفسیر آیه «مِنْ أَوْسَطِ ما تُطْعِمُونَ أَهْلِيكُمْ» در *قرآن* و سیره حضرت رسول ﷺ استناد کرده‌اند. این گروه معتقدند که خوراک مورد نظر باید به‌صورت نان و خورش فراهم شود. همچنین با توجه به اینکه آماده‌سازی غذا برای زن مستلزم صرف هزینه است بر شوهر واجب است که این وظیفه را خود بر عهده بگیرد. (ابن قدامه، بی‌تا، ۲۳۲/۹)

فقهای حنفی در این مورد بین زوجه‌ای که شأن و موقعیت خاص خانوادگی و اقتصادی دارد و خدمتکار داشته و خود را برای انجام کارهای خانه به‌زحمت نمی‌اندازند با زوجه‌ای که شأن اجتماعی او اقتضای آن را ندارد و خودش کارها را انجام می‌دهد، تفصیل قائل شده‌اند. برای زنان گروه اول، تهیه غذای آماده بر شوهر واجب است، اما برای زنان گروه دوم، تهیه مواد اولیه غذا بر مرد واجب است. (ابن عابدین، ۱۴۱۵هـ.ق، ۳۶۳/۳) فقهای حنفیه با استناد بر ادله ذیل بر این باورند که زوجه هیچ استحقاقی برای اجرت‌المثل ندارد:

– عرف جامعه که به‌طور معمول، کارهای زن در خانه را جزو وظایف طبیعی و رایج او می‌داند؛

– برخی به آیه ۳۲۸ سوره بقره اشاره دارند و مسئله را در همین راستا تحلیل کرده‌اند؛

– برخی به سیره پیامبر ﷺ استناد می‌کنند که تقسیم کار بین حضرت علی علیه‌السلام و حضرت فاطمه علیهاالسلام به این شکل بود که امور خارج از منزل بر عهده حضرت علی علیه‌السلام و امور داخل منزل بر عهده حضرت فاطمه علیهاالسلام بود.

– فقهای حنفیه، دریافت اجرت از سوی زن را مصداقی از رشوه تلقی کرده‌اند (الجزیری، ۱۴۲۴هـ.ق، ۴۸۶/۴؛ قرضاوی، ۱۳۸۴) و آن را غیرقابل توجیه می‌دانند.

دیدگاه دارالافتای مرکزی اهل‌سنت در پاسخ به سؤال در مورد اجرت‌المثل ایام زوجیت به‌شرح ذیل است:

سؤال: آیا در فقه احناف، مطالبه اجرت‌المثل در ایام زوجیت از نظر شرعی به زن تعلق می‌گیرد؟

پاسخ: در فقه حنفی، اجرت‌المثل ایام زوجیت برای زوجه بر اساس شرایط زیر بررسی می‌شود: دسته اول، زنانی که از نظر عرف، وظایف منزل بر عهده خودشان است و خودشان کارهای خانه را انجام می‌دهند. این گروه از زنان به‌دلیل دیانت و عادت به انجام امور منزل، ملزم به انجام وظایف خانه می‌شوند و دریافت اجرت در قبال این خدمات برای آنها جایز نیست. دسته دوم، زنانی که در خانواده‌های مرفه زندگی کرده‌اند و در خانه پدری خدمتکار داشته‌اند. در این حالت با توجه به شئون اجتماعی زوجه بر شوهر واجب است که برای این زنان خادم استخدام کند. بنابراین، با توجه به عرف جامعه و نظر به اینکه بیشتر زنان با میل و رضایت شخصی خود امور منزل را انجام می‌دهند و در دوران زناشویی از سوی شوهر برای انجام کارهای خانه تحت فشار قرار نمی‌گیرند این نوع خدمات در فقه احناف تبرع و احسان به‌شمار می‌رود. بنابراین، از دیدگاه فقه حنفی، زوجه در قبال انجام این امور مستحق دریافت هیچ‌گونه اجرتی نیست. (وزارت اوقاف و شئون اسلامی، ۱۴۱۰هـ.ق، ۴۳/۱۹)

۴-۲. خادم

خادم به‌معنای خدمتکاری است که وظیفه انجام امور منزل را بر عهده دارد. وجود خادم برای زوجه در دو وضعیت بر شوهر واجب می‌شود: اول اینکه اگر زوجه در خانه پدری خود، خدمتکار داشته با توجه به عرف، شئون و جایگاه اجتماعی زوجه بر شوهر واجب است که برای انجام امور خانه خدمتکار استخدام کند. بنابراین، در این موارد، استخدام خادم از

مصادیق نفقه است. در چنین وضعیتی اگر زوجه، خودش امور منزل را انجام دهد مستحق دریافت اجرت از شوهر نیست، البته اگر زوج فقیر باشد تنها فقهای مالکی وجوب این امر را ساقط می‌دانند؛ زیرا آنها ملاک وجوب استخدام خادم را توانگری زوج و جایگاه اجتماعی او می‌دانند. (الخرشی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۱۹۵/۵) دوم اینکه، اگر زوجه در خانه پدری، خدمتکار نداشته، اما به‌دلیل عواملی مانند بیماری یا ناتوانی به حضور خادم نیاز داشته باشد، براساس نظر فقها، گرفتن خادم بر زوج واجب است (النووی، ۱۴۱۵هـ.ق، ۷/۸؛ کاسانی، ۱۴۱۸هـ.ق، ۱۵۲/۵).

با وجود اینکه در این حالات، زوجه مستحق خادم است اگر خود زوجه امور منزل را انجام دهد استحقاق دریافت اجرت‌المثل را نخواهد داشت. (النووی، ۱۴۱۵هـ.ق، ۹/۸؛ شهیدثانی، ۱۳۹۹، ۴۵۹/۸؛ نجفی، ۱۴۰۴هـ.ق، ۳۳۷/۳۱) اگر شوهر برای صرفه‌جویی در هزینه‌های زندگی به‌جای استخدام خادم، خود داوطلب خدمت به زوجه شود تمام مذاهب عامه بر این باورند که زوجه در پذیرش این خدمت مختار است، اما برخی از فقهای مالکی معتقدند که زوجه باید این خدمت را بپذیرد و دیگر حقی برای مطالبه خادم از شوهر ندارد (الشربینی، بی‌تا، ۵۵۱/۳؛ الرملی المنوفی المصری، ۱۴۱۴هـ.ق، ۱۹۸/۷). سوم اینکه، در مواردی که استخدام خادم از وظایف زوج نیست امور منزل، وظیفه عرفی زوجه تلقی می‌شود و در این حالت نیز زوجه مستحق دریافت اجرت نیست.

۵. اجرت‌المثل زوجه در حقوق آمریکا

حقوق خانواده در ایالات متحده آمریکا ترکیبی از قوانین فدرال، ایالتی، دستگاه‌های اجرایی و رویه قضایی است که بر دو اصل اساسی استوار شده است. نخست، اصل سنت‌گرایانه مسیحی[1] که بر بنیان‌های هنجاری خانواده تأکید داشته و به اخلاق‌مداری توجه دارند و دوم، اصل آزادی فردگرایانه[2] که تمرکز آن بر حفظ حقوق و تأمین آزادی‌های فردی است. (هامیلتن[3]، ۲۰۰۶) در دوران معاصر برخی معتقدند که حقوق خانواده در آمریکا به‌سوی مفهومی قراردادی گرایش یافته و بدین‌گونه، افراد براساس میل و اراده شخصی، حقوق و تعهدات ناشی از زندگی خانوادگی را بر عهده می‌گیرند. در همین راستا، حقوق خانواده آمریکا نیز به‌دلیل گسترش مفهوم استقلال شخصی در عقد نکاح بر آزادی اراده طرفین تأکید بیشتری داشته است. اصول بنیادین خانواده همچنان از این آزادی مستثنی بوده و مصون باقی مانده است (هاسدی[4]، ۲۰۰۴). اصول بنیادین خانواده در کشورهای دارای نظام حقوقی کشورهای کامن‌لا[5] از جمله آمریکا شامل موقعیت نکاحی[6]، حفظ حریم خصوصی[7] و نقش قراردادهای خصوصی در نکاح است (هامیلتون، ۲۰۰۶). در این میان، مفهوم اجرت‌المثل زوجه نیز با توجه به اصل موقعیت نکاحی که یکی از اصول بنیادین خانواده در حقوق آمریکا شناخته می‌شود مورد بحث قرار می‌گیرد.

۵-۱. مفهوم موقعیت نکاحی و الزامات آن در حقوق خانواده آمریکا

موقعیت نکاحی، مجموعه‌ای از بایدها و نبایدهای اخلاقی، فرهنگی و مذهبی در مورد حقوق و تعهدات زوجین است که از عقد نکاح نشأت گرفته است. تعریف این مفهوم در هر نظام حقوقی با در نظر گرفتن مبانی فرهنگی و ارزش‌های اجتماعی آن نظام شکل می‌گیرد. مفهوم موقعیت نکاحی از قرن ۱۹ میلادی دستخوش بسط و گسترش شد و علاوه بر حقوق پایه‌ای رابطه زناشویی شامل مزایای دیگری مانند بهره‌مندی از شراکت و همراهی زوجین، تأمین آسایش و عواطف متقابل، قسم به وفاداری و حمایت هر یک از زوجین از دیگری در شرایط سلامت و بیماری و حتی رعایت هنجارهای قوی اجتماعی در مراقبت و همراهی در شرایط خاص شد. مهمترین حقوق و وظایف ناشی از مفهوم موقعیت نکاحی عبارت است از: حمایت

1. Biblical traditionalism
2. Librel individualism
3. Hamilton, V.
4. Hasday, J. E.
5 .Common Law
6. Conyugality
7. Privacy

مالی و معنوی متقابل زوجین، وفاداری، حسن معاشرت.

یکی از تکالیف ناشی از موقعیت نکاحی در حقوق خانواده آمریکا تعهد زوجین به حمایت مالی و معنوی متقابل از یکدیگر است. این تکلیف جنبه امری دارد و توافق برخلاف آن قابل قبول نیست. برای مثال، هیچ ایالتی به یکی از زوجین اجازه نمی‌دهد که با دیگری توافقی براساس بهای خدمات انجام شده در منزل منعقد کند. این رویکرد نشان‌دهنده اهمیت موقعیت نکاحی در تقسیم وظایف و تعهدات در زندگی زناشویی است و نشان می‌دهد که حقوق خانواده در آمریکا علاوه بر تأکید بر آزادی‌های فردی، همچنان بر حفظ برخی هنجارهای اجتماعی و الزاماتی متقابل در چارچوب اخلاق و عدالت اجتماعی پایبند است. (مینا و فالی، ۱۴۰۲)

۵- ۲. رویکرد دادگاه‌های آمریکا در مورد اجرت‌المثل

در یکی از پرونده‌هایی که بر مبنای اصول سنت‌گرای مسیحی شکل گرفته بود دادگاه اعلام کرد که براساس قانون ایالت ویرجینیا، زن موظف به انجام امور منزل شوهر و حمایت از اوست. همچنین، مقرر شد که زوجه نمی‌تواند برای کارهایی که در قبال تکالیف نکاحی انجام داده است، مطالبه‌ای داشته باشد. به‌همین ترتیب، توسط تأسیسات حقوقی مانند تدلیس، نقض قرارداد، حکم به جبران خسارت یا به‌استناد دارا شدن بلاجهت، مطالبه پاداش یا اجرت بابت تکالیف انجام شده ممکن نیست و مرد الزامی برای پرداخت اجرت ندارد (هاسدی، ۲۰۰۴)، اما برخی معتقدند که این رویکرد نه‌تنها بی‌عدالتی جنسیتی ایجاد می‌کند، بلکه در بسیاری از پرونده‌های واقعی سبب شده است که زنان پس از سال‌ها کار مراقبتی بدون مزد، هنگام طلاق یا جدایی با مشکلات مالی جدی روبه‌رو شوند (فیلدمن[1]، ۲۰۲۲).

در پرونده دیگری، دادگاه براساس قانون ایالت حکم داد که هر یک از زوجین مکلف به مراقبت از یکدیگر هستند و این تکلیف ناشی از موقعیت نکاحی است که یکی از نتایج مهم آن، حمایت متقابل بین زوجین است. دادگاه تأکید کرد که این تکلیف به حمایت متقابل، قابل اسقاط نیست و توافق برخلاف آن نمی‌تواند اجرا شود. همچنین، دادگاه‌ها قراردادهای مرتبط با خدمات منزل بین زوجین را حتی در مواردی که خدمات غیرمعمول و زمان‌بر مانند مراقبت تمام‌وقت از همسر ناتوان مطرح باشد، ممنوع کرده‌اند و زوجین حق ندارند این تکلیف قانونی را تغییر دهند. بنابراین، در برخی ایالت‌های آمریکا مطالبه خدمات خانگی حتی در صورت وجود توافق، قرارداد، استیفای مشروع یا غیرمشروع نیز امکان‌پذیر نیست. (مینا و فالی، ۱۴۰۲)

یافته‌های پژوهش

با مطالعه تطبیقی در حقوق ایران، فقه عامه و حقوق آمریکا در مورد اجرت‌المثل زوجه می‌توان به سه رویکرد کلی دست یافت:

۱. رویکرد عدالت اقتصادی

در نظام حقوقی ایران به‌دلیل تأثیرات عمیق فقه شیعه و قوانین مرتبط، اجرت‌المثل زوجه بر مبنای جبران خدمات مالی و تلاش‌های زن در خانه و زندگی مشترک پایه‌گذاری شده است. این سیستم به‌نوعی به عدالت اقتصادی توجه دارد و تلاش می‌کند تا با شناسایی سهم زوجه از خدمات ارائه شده، نابرابری‌های اقتصادی ناشی از زندگی مشترک را تعدیل کند. قوانین مرتبط مانند ماده ۳۳۶ قانون مدنی و رویکردهای قضایی موجود، این عدالت اقتصادی را برجسته می‌کنند. قانون اجرت‌المثل زوجه ابتدا با اصرار نمایندگان مجلس و با سه مرتبه رفت‌وبرگشت بین شورای نگهبان و مجلس در نهایت در سال ۱۳۷۱ توسط مجمع تشخیص مصلحت نظام به‌تصویب رسید. این قانون، باوجود عرف جامعه در آن زمان و به‌گونه‌ای که خلاف باورهای رایج مردم بود تصویب شد، سپس برخی از شرایط پیش‌بینی شده در این قانون طی سال‌های بعد حذف

1. Feldman, H.

شد و اجرت‌المثل در قالب تبصره الحاقی ماده ۳۳۶ قانون مدنی فقط مانند حقی از باب استیفا قابل مطالبه شد. به‌نظر می‌رسد که وضع چنین قوانینی که در تقابل با باورها و عرف صریح جامعه ایرانی بوده نوعی نگاه تفریطی به این موضوع است. این رویکرد شاید با تأثیر فشارهای بین‌المللی بر ایران در راستای رفع تبعیض علیه زنان و ایجاد مساوات حقوق زن و مرد اتخاذ شده باشد. مشکل اصلی این رویکرد در حال حاضر این است که با وجود قانونی بودن موضوع اجرت‌المثل، بسیاری از زنان ایرانی همچنان مطالبه اجرت‌المثل را در شأن و مرتبه خود نمی‌دانند؛ زیرا انجام امور خانه را نشانه مهرورزی و در راستای تحکیم بنیان خانواده تلقی می‌کنند. یکی از مسائل اساسی مرتبط با اجرت‌المثل زوجه شیوه ارزیابی و اثبات آن است. فرض تبرع، یکی از موانع اصلی است؛ زیرا عرف فرهنگی در ایران انجام کارهای منزل را یکی از ویژگی‌های مفروض نقش زنان در زندگی خانواده می‌داند. این مسئله با چالش‌های اجرایی همراه است که عبارتند از:

– اهمیت عرف و معناشناسی تبرع: ماده ۳۳۶ قانون مدنی به‌صراحت بیان می‌کند که برای مطالبه اجرت‌المثل، زوجه باید ثابت کند که با قصد عدم تبرع (رایگان نبودن) این خدمات را انجام داده است، اما با توجه به تصویب قانون حمایت خانواده و تعیین تکلیف اجرت‌المثل زوجه، گویا قانون‌گذار، عدم تبرع زوجه را مفروض دانسته و از اثبات آن در دادگاه سخنی به‌میان نمی‌آورد.

– ابهام در میزان اجرت‌المثل: در بسیاری از دعاوی، قاضی از ارزیابی دقیق خدمات انجام شده بازمی‌ماند و کارشناس با معیارهای چندگانه‌ای دست به محاسبه اجرت می‌زند که این امر به‌نوعی موجب نوسان در صدور احکام می‌شود.

۲. رویکرد عدالت اجتماعی

اگر حقوق آمریکا از منظر الزام زوجه به خدمات منزل بررسی شود، می‌توان گفت که این نظام حقوقی بیش از آنکه بر مفهوم اجرت‌المثل تأکید کند رویکردی با محوریت عدالت اجتماعی اتخاذ می‌کند. در این دیدگاه تلاش می‌شود نقش زوجه در چارچوب خانواده هم در قالب یک‌شریک زندگی و هم در قالب فعال اصلی در مدیریت خانه مورد توجه قرار گیرد و پیامدهای اقتصادی و اجتماعی آن ارزیابی شود. برای تبیین دقیق‌تر این موضوع ابتدا باید مبانی اصلی این رویکرد بررسی شود. عدالت اجتماعی در حقوق خانواده آمریکا بر اصل شراکت زوجین در زندگی مشترک بنا شده است. در این چارچوب، زوجه و زوج، مسئولیت‌هایی بر عهده دارند که به‌طور ضمنی به مشارکت در امور خانه و زندگی مشترک اشاره دارد. نکات اصلی این رویکرد عبارتند از:

شراکت اقتصادی زوجین: حقوق آمریکا خدمات منزل را نه وظیفه‌ای یک‌طرفه، بلکه ناشی از شراکت اقتصادی زوجین تلقی می‌کند. در زمان جدایی یا طلاق، این خدمات به‌صورت غیرمستقیم و با تقسیم اموال یا جبران خسارت اقتصادی ارزیابی می‌شود.

تعادل اجتماعی: برخلاف نظام‌هایی که خدمات منزل زوجه را فقط یک وظیفه سنتی تعریف می‌کنند حقوق آمریکا این خدمات را در قالب عدالت اجتماعی و وابسته به توازن نقش‌ها ارزیابی می‌کند و نقش زن را که یکی از طرفین مشارکت در خانواده است با وجود استقلال قانونی مورد توجه قرار می‌دهد.

تقسیم مسئولیت‌ها: حقوق آمریکا زوجین را در چارچوب مسئولیت‌های مشترک زندگی طراحی کرده است. بنابراین، اگر خدمات زوجه به رفع نیازهای منزل و خانواده معطوف باشد این نقش با حقوق مشابهی که برای زوج تعریف شده است، موازنه می‌شود و تلاش می‌گردد روابط زوجین به زیربنای عدالت اجتماعی منطبق باشد. (الیزابت و اسکات،[1] ۲۰۱۸)

اگرچه اصول حمایت متقابل، مبنای تصمیمات دادگاه‌هاست، اما این اصول با نقایصی مواجه هستند که عبارتند از:

– عدم حمایت از حقوق اقتصادی زنان: زوجه‌ای که از نظر مالی به شوهر وابسته است در طلاق‌های ناعادلانه مانند

1. Elizabeth, S. E., & Scott, B. Ch.

طلاق‌های فاقد توافق رسمی ممکن است از حق مالی خود محروم شود.

– ایجاد تنش در نقش جنسیتی: این دیدگاه می‌تواند به‌نفع مردانی باشد که وظایف سنتی نقش جنسیتی خود مانند حمایت مالی را بر عهده نمی‌گیرند.

بنابراین، هرچند این رویکرد مبتنی بر اصول سنت‌گرایانه مسیحی است، مورد انتقاد قرار گرفته است. برخی پژوهش‌گران معتقدند که با توجه به تحولات اجتماعی اخیر، نقش‌های سنتی جنسیتی در خانواده تغییر کرده است. استقلال مالی زنان و افزایش مشارکت آنها در بازار کار، زمینه‌ای را فراهم کرده است که این رویکرد بازبینی شود. (المن.، و همکاران،[1] ۱۹۹۸) به‌گفته این گروه، عدم امکان مطالبه اجرت برای کارهای منزل می‌تواند نوعی بی‌عدالتی ساختاری علیه زنان تلقی شود. حقوق آمریکا دیدگاهی افراطی در مورد اجرت‌المثل زوجه اتخاذ کرده است. در اصول بنیادین خانواده در حقوق آمریکا حمایت مالی، معنوی و حسن معاشرت جزو وظایف مشترک زوجین است، اما برخی خدمات غیرمتعارف زوجه مانند خانه‌داری در شرایط خاص مانند مراقبت از یک همسر ناتوان یا انجام خدماتی خارج از معنای عرفی خانه‌داری مشمول اجرت‌المثل نمی‌شود. توافق بر خلاف این موارد نیز در قوانین خانواده در آمریکا ممکن نیست. حقوق آمریکا حتی اعمال سخت و غیرمعمول یا خدمات خارج از عرف در خانه‌داری را نیز غیرقابل اجرت می‌داند و مطالبه اجرت در قبال چنین امور فوق‌العاده‌ای را ممنوع اعلام کرده است.

۳. رویکرد عدالت فرهنگی (عرفی)

فقه اهل‌سنت بر اصول عرفی و فرهنگی رایج و رابطه میان زوجین در چارچوب قواعد شرعی متمرکز است. در این رویکرد، خدمات زوجه، بخشی از وظایف طبیعی یا عرفی او در زندگی خانوادگی تعریف شده و نوع مطالبه اجرت‌المثل وابسته به شرایط خاصی است. این عدالت عرفی و فرهنگی متأثر از دیدگاه‌های اجتماعی و سنتی است که در نظام خانواده اهل‌سنت جریان دارد و بر رعایت عرف که مقوم اصلی حقوق طرفین در زندگی زناشویی است، تأکید دارد. در فقه اهل سنت، عدالت به‌معنای مبادله متعادل حقوق و وظایف در چارچوب عرف جامعه است. بنابراین، وظایف زن و شوهر با توجه به عرف محیط و فرهنگ زیست منطقه‌ای خاص ارزیابی می‌شود نه فقط براساس الگوی ثابت شرعی، هرچند دارالافتای مرکزی اهل‌سنت براساس مذهب حنفی، اجرت‌المثل زوجه را مردود می‌شمارد. با توجه به اینکه اطعام و خادم از مصادیق نفقه هستند، می‌توان از نظرات فقهی اهل‌سنت برداشت‌هایی در مورد پخت‌وپز و انجام امور خانه‌داری زوجه به‌دست آورد.

براساس نظر برخی فقهای مالکی و حنبلی در مقابل دیدگاه شافعی‌ها که تهیه خوراک آماده را بر زوج واجب می‌دانند اگر زوجه، مواد خوراکی را به‌صورت خام طلب کند یا درخواست پرداخت پول آن را از شوهر داشته باشد، فراهم کردن این موارد بر شوهر واجب نیست. همچنین، اگر شوهر مواد خام خوراکی را در اختیار همسر خود قرار دهد پذیرش این مواد برای زوجه واجب نیست، مگر اینکه خود تمایل به پذیرش داشته باشد. در مواردی که شوهر مواد خام را برای پخت غذا تهیه کرده و به زوجه می‌دهد بنا بر نظر فقهای امامی و مالکی، تأمین هزینه‌های پخت‌وپز بر عهده شوهر خواهد بود. بااین‌حال، در میان فقهای شافعی اختلاف‌نظر وجود دارد و به سه دیدگاه فقهی می‌توان اشاره کرد: گروهی معتقدند که هزینه طبخ و آماده‌سازی غذا بر خلاف کفاره، بر عهده شوهر نیست؛ گروهی دیگر بر این باورند که پخت و پز غذا در هر صورت بر عهده شوهر است؛ زیرا زوجه در خانه از حق استقلال خود به‌واسطه حق زوج حبس شده است؛ برخی نیز عرف را ملاک تعیین هزینه‌های پخت و پز دانسته و تصمیم‌گیری در این مورد را بر اساس رویه جامعه ارزیابی می‌کنند (صادقی، ۱۳۹۰).

با توجه به دیدگاه فقهای اهل‌سنت می‌توان گفت که بسیاری از فقها، عرف منطقه را ملاک اصلی در تعیین وظایف زوج و زوجه می‌دانند. اگر عرف منطقه، پخت و پز را وظیفه زنان بداند زوجه نمی‌تواند بابت پخت و پز اجرتی مطالبه کند؛ زیرا

1. Ellman, I. M., & et al

این امر، وظیفه عرفی وی شناخته می‌شود، اما اگر در عرف منطقه، پخت و پز از مصادیق اطعام و انفاق زوج تلقی شود هزینه مربوط به پخت و پز یا تهیه غذای آماده بر عهده شوهر خواهد بود، پس نقش عرف در تعیین وظایف زوجین جایگاه برجسته‌ای در نگاه فقهای اهل‌سنت دارد.

نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از تحقیق حاضر حاکی از این است که اجرت‌المثل زوجه در طول زندگی مشترک، یکی از موضوعات مهم در زمینه حقوق خانواده در نظام‌های حقوقی مورد بحث است. رویکردهای مختلفی از نظر فقهی و حقوقی در حقوق ایران، فقه اهل‌سنت و حقوق آمریکا نسبت به آن وجود دارد و تنوع نظرات و پیچیدگی‌های بسیاری را در این موضوع نمایان می‌کند. مطالعه تطبیقی اجرت‌المثل در این سه نظام حقوقی و فقهی نشان می‌دهد که هر یک از این نظام‌ها متناسب با اصول فرهنگی، حقوقی و اجتماعی حاکم بر جوامع مربوطه به شیوه‌ای خاص به حقوق مالی زوجه پرداخته‌اند و به سه رویکرد و نتیجه متفاوت در مورد اجرت‌المثل زوجه دست یافته‌اند. این سه رویکرد و نتایج مترتب بر آن عبارتند از: رویکرد عدالت اقتصادی، عدالت اجتماعی و عدالت عرفی و فرهنگی.

با تحلیل دیدگاهای مذکور این نتیجه حاصل می‌شود که رویکرد حقوق ایران به‌طور کلی در مورد حقوق زوجه و از جمله اجرت‌المثل زوجه، رویکرد عدالت اقتصادی است. قانون‌گذار در دهه هفتاد بدون توجه به عرف جامعه ایران در روابط خانوادگی و قصد زوجه از فعالیت در منزل با عشق و علاقه و به‌منظور تحکیم بنیان خانواده و با وجود مخالفت شورای نگهبان در کنار حقوق مالی دیگر زوجه که دین اسلام و به‌تبع آن، حقوق ایران برای زنان در نظر گرفته است در پی تصویب و به‌رسمیت شناختن حقوق مالی دیگری برای زوجه است. اهتمام قانون‌گذار در این مورد به‌منظور تحقق عدالت اقتصادی و تنظیم عادلانه روابط خانوادگی است که در جامعه ایران با وجود اصل استقلال حقوق مالی زنان و تعهد مردان به پرداخت مهریه و نفقه در حد شأن و منزلت زنان باز هم حقوق زنان مورد اجحاف قرار می‌گیرد. براساس قواعد فقه اسلامی از جمله قاعده لاضرر و استیفا از عمل غیر و منع دارا شدن غیر عادلانه و اصل عدم تکلیف زن به انجام امور منزل به‌استثنای روابط خاص زناشویی در صورت انجام اعمالی در منزل که از نظر عرفی، دارای اجرت است وی مستحق دریافت اجرت‌المثل خواهد بود مگر ثابت شود قصد تبرع داشته است.

فقه اهل‌سنت با رویکرد عدالت فرهنگی و عرفی زنان به اجرت‌المثل زوجه می‌نگرد و خدمات منزل را وظیفه عرفی زوجه تلقی می‌کند که قابل ارزش‌گذاری اقتصادی نیست و قابلیت مطالبه ندارد. همچنین هماهنگی فرهنگی و عرفی را در حقوق زنان به عدالت نزدیک‌تر می‌بینند؛ زیرا اقدام خلاف عرف و فرهنگ جامعه را برهم خوردن تعادل و خارج شدن از عدالت قلمداد می‌کنند. این رویکرد به مبانی فقهی اهل‌سنت برمی‌گردد که در استنباط احکام، جایگاه ویژه‌ای برای عرف قائل هستند. حقوق آمریکا نیز نسبت به اجرت‌المثل زوجه، رویکرد عدالت اجتماعی دارد. این نگرش ناشی از هنجارهای اجتماعی-حقوقی حاکم بر نظام کامن لاست که بر آزادی قراردادی و تفکیک وظایف خانوادگی از مسائل مالی تأکید دارد. ازاین‌رو، انجام امور منزل و خدمات خانه‌داری توسط زوجه از باب حمایت مالی و معنوی متقابل و ناشی از اصل موقعیت نکاحی است که از اصول بنیادین خانواده در نظام حقوقی کامن‌لا و آمریکا قلمداد می‌شود. بنابراین، انجام این امور از وظایف زوجه محسوب می‌شود. زوجه بابت انجام این امور که از مصادیق خدمات معمول در منزل است، نه‌تنها نمی‌تواند مطالبه اجرت کند، بلکه خدمات سخت و غیر معمول مانند مراقبت از همسر ناتوان و... نیز از وظایف وی و در راستای حمایت متقابل زوجین قرار می‌گیرد و مطالبه اجرت در مقابل این خدمات ممنوع است. بنابراین، اجرای مفاهیمی مانند اجرت‌المثل که مستلزم تحلیل فعالیت‌های زن در خلال زندگی مشترک است در بستر حقوق خصوصی ایالات متحده با

مقاومت هنجاری مواجه بوده و به توافقات پیش از ازدواج یا قوانین خاص معطوف شده است. جامعه آمریکایی همچنان بر تفکیک روابط و وظایف خانوادگی از قوانین مالی مبتنی بر قراردادها تأکید دارد که محدودیت‌هایی را در حمایت از زنان به همراه دارد.

پیشنهادها: تحلیل تطبیقی حاضر نشان می‌دهد با توجه به چالش‌های اصلی پژوهش مانند محدودیت‌های حمایتی در حقوق آمریکا در مورد عدم پذیرش اجرت‌المثل و تفاوت‌های فرهنگی و حقوقی در نگرش ارزش کار زن در منزل در نظام‌های حقوقی، تنظیم اجرت‌المثل زوجه نیازمند تعادل میان قواعد فقهی، حقوقی و شرایط اقتصادی و اجتماعی روز است. فقط بر مبنای رویکردی خاص نمی‌توان عدالت را محقق کرد، بلکه با توجه همه‌جانبه به رویکردهای عدالتی می‌توان گام مؤثری برای تحقق عدالت در حوزه حقوق زنان به‌ارمغان آورد. همچنین همکاری بین‌المللی در تدوین قوانین تطبیقی و بازنگری در مبانی فقهی-حقوقی با توجه به شرایط جدید و تقویت ساز و کارهای حمایتی در چارچوب عدالت جنسیتی ضروری است.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

مواردی مانند جعل داده‌ها، تحریف نتایج، سرقت ادبی (پلجیاریسم) و هرگونه رفتار غیراخلاقی دیگر در این پژوهش به‌طور جدی پرهیز شده است.

عدم سوء رفتار علمی

نویسندگان تأکید می‌کنند که کلیه اصول اخلاقی در انجام و انتشار این پژوهش رعایت شده است. این موضوع توسط تمامی نویسندگان تأیید شده است.

مشارکت نویسندگان

تمامی نویسندگان به‌صورت مساوی در طراحی پژوهش، نگارش مقاله، و ویرایش نسخه‌های نهایی مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان عدم وجود تعارض منافع (Conflict of Interest) را در ارتباط با این پژوهش اعلام می‌کنند. به عبارت دیگر، هیچگونه منافع مالی یا شخصی که بر نتایج تحقیق تأثیرگذار باشد، وجود نداشته است.

حامی مالی

این پژوهش بدون دریافت هرگونه حمایت مالی از سازمان‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی انجام شده است.

سپاسگزاری

نویسندگان مقاله از کلیه افرادی که حامی معنوی و علمی پژوهش حاضر بودند، قدردانی می‌کنند.

منابع

* *قرآن کریم* (۱۳۷۸). مترجم: مکارم شیرازی، ناصر. قم: امیرالمؤمنین علیه‌السلام.

ابن ادریس، محمدبن احمد (۱۴۱۰هـ.ق). *السرایر الحاوی لتحریر الفتاوی*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

ابن عابدین، محمدامین (۱۴۱۵هـ.ق). *حاشیه رد المحتار علی الدر المختار*. بیروت: دار الفکر.

ابن قدامه، احمدبن محمود (بی‌تا). *المغنی ویلیه الشرح الکبیر*. بیروت: دار الکتب العربیه.

ابن نجیم، زین‌الدین‌بن ابراهیم (۱۴۱۹هـ.ق). *الشباه و النظایر علی مذهب ابی حنیفه*. بیروت: دار الکتب العلمیه.

اصفهانی (فاضل هندی). محمدبن حسن (۱۴۲۲هـ.ق). *کشف اللثام عن قواعد الاحکام*. قم: مؤسسه نشر اسلامی.

امامی، سید حسن (۱۳۸۶). *حقوق مدنی*. تهران: انتشارات اسلامیه.
انصاری، مرتضی (۱۴۱۵هـ.ق). *مکاسب المحرمه*. قم: بی‌جا.
البغوی، محمدبن الفرا (۱۴۱۸هـ.ق). *التهذیب فی فقه الامام الشافعی*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
پورعبدالله، کبری.، و سرخ‌حصاری، فاطمه (۱۳۹۴). مبانی فقهی-حقوقی اجرت‌المثل خانه‌داری و بررسی وظایف شرعی زوجه در فقه. *نشریه فقه و حقوق خانواده (ندای صادق)*، ۲۰(۶۳)، ۹۵-۷۰.
الجزیری، عبدالرحمن (۱۴۲۴هـ.ق). *الفقه علی المذاهب الاربعه*. بیروت: دار الکتب العالمیه.
جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۸). *مجموعه محشای قانون مدنی*. تهران: گنج دانش.
حایری شاه‌باغ، علی (۱۴۰۲). *شرح قانون مدنی*. تهران: گنج دانش.
حرانی، محمد (۱۳۶۳). *تحف العقول*. قم: جامعه مدرسین.
حکیمیان، علی‌محمد (۱۳۹۱). قاعده احترام، مبنای مسئولیت مدنی مسلمانان نسبت به یکدیگر. *نشریه حقوق اسلامی*، -(۳۳)، ۵۰- ۶۷.
حلی، جعفربن حسن (۱۴۰۹هـ.ق). *شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام*. تهران: استقلال.
الخرشی، محمد (۱۴۱۷هـ.ق). *حاشیه الخرشی*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۲۰هـ.ق). *المستند فی شرح العروه الوثقی*. بیروت: مؤسسه احیا دار التراث الاسلامی.
دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
دیانی، عبدالرسول (۱۳۹۵). *حقوق خانواده*. تهران: میزان.
دیلمی، احمد (۱۳۹۷). قاعده احترام، تکلیف یا مسئولیت. *نشریه حقوق اسلامی*، ۱۹(۵۶)، ۵۷-۴۳.
رضایی، پرویز.، و امیری، فاطمه (۱۴۰۲). اجرت‌المثل زوجه در قوانین جمهوری اسلامی ایران و فقه اسلامی. *نشریه تمدن حقوقی*، ۶(۱۵)، ۲۲۴-۲۱۱.
الرملی المنوفی المصری، ابی عباس احمد (۱۴۱۴هـ.ق). *نهایه المحتاج الی شرح المنهاج*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
سبزواری، سید عبدالاعلی (۱۴۱۳هـ.ق). *مهذب الاحکام*. قم: مؤسسه المنار.
سنهوری، عبدالرزاق (بی‌تا). *الوسیط فی شرح القانون المدنی*. بیروت: دار الاحیاء التراث.
الشربینی، الشفیع محمد (بی‌تا). *مغنی المحتاج الی معرفه معانی الالفاظ*. بیروت: دار الاحیا التراث العربی.
شفق، عبدالخالق.، میرداداشی، مهدی.، و خوش‌صورت موفق، اعظم (۱۴۰۰). اجرت‌المثل کار زوجه در حقوق افغانستان و میزان کارآیی قوانین برای دستیابی به آن. *نشریه فقه و حقوق خانواده*، ۲۶(۷۴)، ۷۸-۶۴.
شهید ثانی، زین‌الدین‌بن علی (۱۳۹۹). *الروضه البهیه فی شرح اللمعه الدمشقیه*. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
صادقی، شهره (۱۳۹۰). *نفقه زوجه در مذاهب خمسه*. قم: بوستان کتاب.
صدوق، محمد (۱۳۹۵). *کمال‌الدین و تمام النعمه*. تهران: الاسلامیه.
صفایی، سید حسین.، و امامی، اسدالله (۱۳۹۸). *مختصر حقوق خانواده*. تهران: میزان.
صفایی، حسین.، و رحیمی، حبیب‌الله (۱۳۹۰). *مسئولیت مدنی؛ الزامات خارج از قرارداد*. تهران: سمت.
طباطبایی، محمدکاظم (۱۳۹۵). *عروه الوثقی*. قم: انتشارات اسلامی.
طوسی، ابوجعفر (۱۴۰۷هـ.ق). *الخلاف*. قم: انتشارات حوزه علمیه.
عاملی، زین‌الدین‌بن علی (۱۴۱۳هـ.ق). *مسالک الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام*. قم: معارف اسلامی.
علامه مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). *بحار الانوار*. قم: دار الاحیا التراث العربی.
فتال نیشابوری، محمدابن احمد (۱۳۷۵). *روضة‌الواعظین و بصیرة المتعظین*. قم: انتشارات الشریف الرضی.
قرضاوی، یوسف (۱۳۸۴). *دیدگاه‌های فقهی معاصر*. تهران: احسان.
القزافی، ابن عبدالرحمن (۱۴۲۰هـ.ق). *الذخیره فی فروع المالکیه*. قم: دار الکتب العلمیه.
کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۴). *حقوق خانواده*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
الکاسانی، ابن مسعود (۱۴۱۸هـ.ق). *بدایع الصنایع فی ترتیب الشرایع*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۲) *الکافی*. تهران: دار الکتب الاسلامی.
محقق اصفهانی، محمدحسین (۱۴۲۵هـ.ق). *حاشیه کتاب المکاسب*. تهران: پایه دانش.
محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۹۷). *بررسی فقهی-حقوقی خانواده: نکاح و انحلال آن*. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
مصطفوی، محمدکاظم (۱۴۱۷هـ.ق). *مئه قائده فقهیه*. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
مینا، محبوبه.، و فالی، محسن (۱۴۰۲). بررسی تطبیقی اصول بنیادین خانواده در برخی کشورهای کامن لا و مقایسه آن با حقوق ایران. *نشریه فقه و حقوق خانواده*، ۲۸(۷۸)، ۵۷- ۷۴.

نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴هـ.ق). *جواهر الکلام*. بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.
النووی، المحی‌الدین یحیی (۱۴۱۵هـ.ق). *منهاج الطالبین*. بیروت: روضه الطالبین.
نیکدل، هادی (۱۳۹۶). *رساله خانواده مطابق نظر ده تن از مراجع*. قم: انتشارات معراج.
وزارت الاوقاف والشیون الاسلامیه، *الموسوعه الفقهیه* (۱۴۱۰هـ.ق). کویت: ذات السلاسل.
هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۸۲). *فرهنگ فقه مطابق مذاهب اهل بیت* علیهم‌السلام. قم: مؤسسه دایره‌المعارف فقه اسلامی.
هدایت‌نیا، فرج‌الله (۱۳۸۵). *حقوق مالی زوجه*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

References

Elizabeth, S. E., & Scott, B. Ch. (2018). Fiduciary Principles in FamilyLaw. https://scholarship.law.columbia.edu/faculty_scholarship/2086/

Ellman, I. M., Kurtz, P. M., & Scott, E. (1998). *Family Law: Cases, Text, Problems. Charlottesville*. U.S.A: Lexis Law Publishing.

Hamilton, V. (2006). Principles Of U. S Family Law. *SSRN Electronic journal* ,75(1), 31- 37.

Hasday, J. E. (2004). The canon of family law. *Stanford Law Review*, 57(3), 825- 900.